

ҚАРАТАУ ТАУЛЫ ЖҮЙЕСІНІҢ МАҢАЙЫНДАҒЫ СУ КӨЗДЕРІНДЕ
КЕЗДЕСЕТІН БАТПАҚ-ШАЛҒЫНДЫҚ ҚҰСТАРЫНЫҢ ОРНИТОФАУНАСЫ
THE AVIFAUNA OF MARSH BIRDS IN THE RESERVOIRS OF THE KARATAU
MOUNTAIN SYSTEM

А.Умербекова, Н.Б.Толбаев

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

A.Umerbekova, N.Tolbayev

doi: 10.46291/ICONTECHvol4iss1pp69-74

Key words: avifauna, water reservoir, birds migration, nesting

Annotation: The Karatau mountain range is a low-mountain system, does not have natural water sources in the form of lakes. Artificial water objects – water reservoirs – are the only large water bodies where most species of water birds are often found or locating during migration. One of the strategic important water bodies for agriculture of the Karatau mountain range is the Koskorgan reservoir. In addition, the Syrdarya River, one of the largest rivers in Kazakhstan, is the most important waterway in the researched region. During the spring flood of the river, temporary water bodies form on a vast territory, which also contributes to an increase in the species diversity of the avifauna of the region. These two water objects served to research the fauna of water birds. We have researched the main species of avifauna, both nesting and found during migrations.

Құстардың маусымдық қоныс аударуы көптеген орнитолог ғалымдардың көңілін өзіне аударуда. XIX ғасырдың ортасында орнитолог Н.А. Северцев "Құстардың жүріп өту жолын ұшып келуі туралы орталықтар бір мезгілде мәлімет алысып отыруы керек" - деген болатын. 100 жылдан соң 1958 жылы орнитологтар Н.А. Долгушин және А.И. Янушевич осы идеяға сүйене отырып осы биологиялық проблеманы әрі қарай жалғастырды. Бұл идея келесі жылы Алматыда Орта Азия Республикаларының Қазақстан Батыс-Сібір ғалымдарының жиналған конференциясында талқыланды.

Құстардың қоныс аударуы әр уақытта өздеріне айналасы қоршаған ортасының көңілін өзіне аудартпай қоймайды. Көктемгі қоныс аудару апрель айларының бас кезінен бастап, май айының аяғы кезінде аяқталады. Ал күзгі қоныс аудару тамыз айының ортасына қарай басталады. Ал қыстайтын құстарға келер болсақ, олар балапандауды сәуір айында бастайды. Көктемде құстар ұшып келу кезінде жер бауырлап төмен ұшады. Көбіне жазық даланы бетке алады. Себебі, бұлар көктемде отанына асыға келеді. Құстар тобыры таудан да мұхиттан да ұшып өтеді. Бұлар тобырмен жүргенде көбі жолда жауын-шашынға, суыққа ұшырап, қырылып кетеді.

Біздің зерттеу объектілеріміз болып үш су қоймасы – Қосқорған, Ойық пен Торлан су және Сырдария өзенінің тасқын кезінде пайда болатын және айқын батпақтанып кететін уақытша көлшіктері. Аталған су көздерінің аса маңыздысы болып Қосқорған су қоймасы және Сырдария өзені табылады, себебі мұнда судың және жағалаудағы

шалғындықтардың көлемі өте үлкен әрі құстардың қоректік базасы болатын ұсақ жәндіктерге бай. Сырдария өзенінің маңайында пайда болатын тұрақсыз көлшіктер құстардың тек көктемгі тұрағы бола алады. Күзде өзеннің өзінде су тартылып, деңгейінен түсіп кетеді. Су қоймаларының суы тартылса да, белгілі деңгейде тоқтайды, ондағы қорек айтарлықтай кемімейді. Су маңы құстары үшін ол өте қолайлы.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында су маңы құстары мен олардың тіршіліктік ерекшеліктерін бірнеше рет бақылау, ұяларын анықтау және сараптау әдістері қолданды.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Зерттеу аймағында келесі құстардың түрлері анықталды:

Татреңтәрізділер тобыры – *Charadriiformes* Huxley, 1867 Біztұмсықтылар тұқымдасы – *Recurvirostridae*, Bonaparte, 1854

1. Ұзынсирақ балшықшы - *Himantopus himantopus*, L., 1758

Қосқорған су қоймасының жағалауында жиі кездесетін татреңтәрізді құстардың өкілі. Жиі ұялап жататыны анықталды. Ұясы шалшық, сазды жерлерде аласа ойыстың ішінде, шамамен 3-4 жұмыртқа салады. Кейбір жағдайларда екі рет балапандайды. Екі рет бақылаулар жүргізу барысында олардың ұяларының өзге жануарлармен бұзылғаны анықталды. Және бақылаудағы құстар басынан ұя салуға әрекеттенуі де байқалды.

2. Біztұмсық – *Recurvirostra avosetta*, L., 1758

Зерттеу ауданында жиі кездеспейтін, тек қана ұшып өтетін құс. Кейбір жылдары мұнда қыстауға қалады. Зерттеу барысында үнемі жалғыз, кейде 2-3 дара болып жүретіндігі бақыланды.

Таукүдіреттер тұқымдасы – *Scolopacidae*, Vigors, [1825](#)

1. Бөрте балшықшы – *Tringa glareola*, L., 1758

Зерттелген алқаптың маңайында сәуірден маусымға дейін кездестірілді. 2017 ж. 14 сәуірде бір дарасы, 6 мамырда бірнешесі бақыланды. Оның алдында және одан кейін бұл құс біз зерттелген аумақта байқалмады. Біз зерттеген су қоймалардың бойында ұяламайды. Нағыз балшықшы, топаңдарда жиі мекен ететіндігі анықталды. Қосқорған су қоймасында көктемде және күзде ұшып өтеді.

Қаратау өңірінде орналасқан Ойық, Торлан су деген басқа су қоймалардың бойынан да кездестірілді. Көбіне, шағын топтарда, кейде өзге тобыр өкілдерімен бірігіп жүретіндігі анықталды.

2. Шөпілдек – *Tringa totanus*, L., 1758

Біз зерттеген алқапта мүлдем ұяламайды, дегенімен, өте жиі кездеседі – көктемнің наурыз, сәуір айларында және жаз-күз мезгілдерінде (қазан айына дейін). Тек жағалаудан қорек іздеп, тауып жейді. Қосқорған су қоймасының акваториясына келгенде, әсіресе көктем айларында шоғырлар түзеді. Бұл құс наурыз-сәуір айларында Сырдария өзені арнасынан шығып, көптеген уақытша шалшық көлшіктер түзгенде, көптеп кездеседі. Өзге балшықшылар мен шалшықшылардың үлкен шоғырында араласып жүретіндігі байқалды.

3. Үлкен балшықшы – *Tringa nebularia*, Gyunnerus, 1767

Сырдария өзенінің тасуынан туған уақытша көлшіктерде кездесті. Негізінен, өтпелі құс. Ұялары зерттеу барысында табылмады. Уақытша кездесуі көктем және күз мезгілінде. Шағын топтар құрып жүреді, кейде 28-42 даралардан тұратын шоғырлар түзеді. Қосқорған қоймасында екі рет ғана бақыланды: 13 сәуірде, 2017 жылы – сегіз құс, 31 наурызда, 2015 жылы – төрт құс.

4. Үлкен шырғалақ – *Limosa limosa*, L., 1758

Бұл құс та Сырдария өзенінің маңайында кездестірілді. Қосқорған, Ойық су қоймаларында кездеспеді, ал Торлан суда бір рет екі дарасы байқалды.

5. Мамырқұс – *Actitis hippoleucos*, L., 1758

Ұялауы ықтимал. Зерттеу барысында барған әр учаскеде ұшып, қонып, бір жерде бірнеше уақыт отырғаны бақыланды, бірақ барып көріп ұяларын анықтауға мүмкіндік болмады. Зерттеу акваторияларында бірнеше даралары шағын топтар құрап кездесті (5-9 құстан).

6. Бұлыңғыр балшықшы – *Tringa ochropus*, L., 1758

Барлық зерттеу кезеңдерінде тек бір рет ғана кездестірілді: Сырдария өзенінің маңайында шалғындық жағалауларында бір дарасы бақыланды.

Қарақастектестер – *Glareolidae*, Brehm, 1831

1. Шабындық қарақасы – *Glareola pratincola*, L., 1766

Қыстауы және ұялауы мүмкін. Зерттеу аймағында тек 2 рет көктемде кездестірілді. Негізінен, шоғыр түзіп тіршілік етуге бейімді және өзге су маңы құстарымен бірге жүреді. Көктемдегі бақылауда 2017 жылдың 31 наурызында және 9 сәуірінде шағын топтар болып кездесті – 3-4 дарадан.

Татрендер тұқымдасы – *Charadriidae*, Gray, 1840

1. Қызғыш – *Vanellus vanellus*, L., 1758

Жиі кездесетін және ұялайтын құс. Көбіне жалғыз, немесе жұп болып жүреді. Жыныстық диморфизм айқын емес. Ұялары шалшық жерлерде шағын жер ойысында орналасады. Сондықтан да су деңгейі көтеріліп кетсе, ұялары мен жұмыртқалары су астында қалады. Мұндай жағдай болған жағдайда бірнеше рет ұялауы ықтимал. Жұмыртқаларын шағын тастар мен жасыл өсімдіктер арасында дер кезінде таба алу қиындықтар туғызады, себебі олар сол қоршаған ландшафтпен түстес және жақсы жасырылған. Бір табылған ұяларды қайта айналып табу қиындыққа соғады.

2. Үлкентұмсықты шүрілдек торғай *Charadrius leschenaultii*, Lesson, 1826

Үлкентұмсықты шүрілдек – зерттеу аймағында жиі кездесетін және ұялайтын құс. Денесі расында да торғайдың денесінен шамалы ғана үлкен. Шөлді-далалы жерлерде, тау баурайларының жазықтарында және сирек аласа шөптесінді өсімдіктермен көмкерілген алқаптарында мекен етеді. Біз зерттеген акваторияда аз кездесті. Көктемде наурыздың соңында-сәуірдің басында ұсақ топтар болып (3-12 құс) келеді. Күзгі ұшып кетуі жайлы ақпараттар жоқ.

Дегелектәрізділер тобыры – *Ciconiiformes*, Bonaparte, 1854

Құтандар тұқымдасы – *Ardeidae*, Leach, 1820

1. Үлкен аққұтан - *Egretta alba*, L., 1758

Жыл көшпелі құс. Жазық суларының жағалауларын мекен етеді. Ең алғашқы кездестіру біздің алқапта наурыз айының 2017 жылдың 11 жұлдызында болды. Қысы жайлы жылдары біз зерттеген аймақта қыстауы мүмкін. Оның дәлелі ретінде Құсшы-ата өзенінің арнасында бірнеше рет жалғыз құстар кездестірілген ақпарат болады. Біз зерттеген аймақта ***Egretta alba alba*** (Linnaeus, 1758) түр тармағы кездеседі.

Кездескен құстардың сандық сұрыптамасы жасалынды. Ол сұрыптау нәтижесі кестеде көрсетілген.

Кесте-1 – Зерттеу аймағындағы құстардың таралуы және кездесу жиілігі (2017-2015ж.)

№	Су қоймаларының атаулары	Қосқорған		Қарашық		Торлан су		Сырдария өзенінің маңайы	
		Күз	көкт	Күз	көкт	Күз	көкт	Күз	көкт
Татреңтәрізділер тобыры – <i>Charadriiformes</i> Huxley, 1867									
Бітұмсықтылар тұқымдасы – <i>Recurvirostridae</i>, Bonaparte, 1854									
1	Ұзынсирақ балшықшы - <i>Himantopus himantopus</i> L., 1758	24	48	1	7	11	17	31	34
2	Бітұмсық – <i>Recurvirostra avosetta</i> , L., 1758	7	12	-	-	-	2	3	11

Таукүдіреттер тұқымдасы – <i>Scolopacidae</i> , Vigors, 1825									
3	Бөрте балшықшы – <i>Tringa glareola</i> , L., 1758	14	37	4	21	-	12	11	64
4	Шөпілдек – <i>Tringa totanus</i> , L., 1758	7	8	-	3	-	2	-	4
5	Үлкен балшықшы – <i>Tringa nebularia</i> , Gyunnerus, 1767	-	17	-	-	1	1	14	23
6	Үлкен шырғалақ – <i>Limosa limosa</i> , L., 1758	12	18	1	-	-	-	19	43
7	Мамырқұс – <i>Actitis hippoleucos</i> , L., 1758	4	14	-	-	-	-	16	28
8	Бұлыңғыр балшықшы – <i>Tringa ochropus</i> , L., 1758	1	4	-	-	-	-	4	9
Қарақастектестер – <i>Glareolidae</i> , Brehm, 1831									
9	Шабындық қарақасы – <i>Glareola pratincola</i> , L., 1766	1	1	-	-	-	1	6	13
Татрендер тұқымдасы – <i>Charadriidae</i> , Gray, 1840									
10	Қызғыш – <i>Vanellus vanellus</i> , L., 1758	7	38	1	5	2	4	7	24
11	Үлкентұмсықты шүрілдек торғай <i>Charadrius leschenaultii</i> , Lesson, 1826	1	3	-	1	-	2	10	39
Дегелектәрізділер тобыры – <i>Ciconiiformes</i> , Bonaparte, 1854									
Құтандар тұқымдасы – <i>Ardeidae</i> , Leach, 1820									
12	Үлкен аққұтан - <i>Egretta alba</i> , L., 1758	3	7	-	-	-	-	4	7

Кестеде көрсетілгендей, аталған құстардың тіршіліктік бейімделуін, экологиялық ерекшеліктерін зерттеген төрт су көздерінде жасалынды. Бақылау жұмыстары бірнеше рет орындалды: күзде және көктемде. Кестеде бақылаулар кезіндегі жалпы кездестірілген құстар саны көрсетілген. Ондай жасаудың бірден бір себебі, зерттелген құстардың өтпелі, қыстаушы немесе ұялайтындығын анықтау болды. Кейбір құстар зерттеу су көздерінің біреулерінде мүлдем кездеспеді.

Зерттеу жұмысында тек бірнеше құстар ғана бақылау нысаны ретінде алынды. Толық орнитофаунаны сипаттау және систематикалық сұрыптау жүргізу болашақта жоспарланған. Мұнда берілген ақпарат тек белгілі бір бөлігін қамтыған. Бұл бағыттағы жұмыстар жалғастырылуды қажет етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Березовиков Н.Н., Ерохов С.Н. 2009. Состояние орнитофауны водоёмов Кустанайской области в период усыхания озёр и засухи летом 1998 года // *Рус. орнитол. журн.* **18** (492): 1050-1066.
2. В.В.Хроков. Наблюдения за птицами в Центральном и Юго-Восточном Казахстане в мае 2010 года // *Рус. орнитол. журн.* 2010, Том 19, Экспресс-вып. **594**: 1580-1583
3. Аветисян Р.М., Березовиков Н.Н., Рачковская Е.И., Султанова Б.М., Данько Е.И., Алишев К.С. 2004. О необходимости придания озеру Жаланапш-коль (Алакольская система озёр, Юго-Восточный Казахстан) статуса особо охраняемой природной территории // *Состояние и перспективы сети охраняемых территорий в Центральной Азии*. Ташкент: 51-59.
4. Березовиков Н.Н., Ерохов С.Н., Белялов О.В. 2000. К орнитофауне озер Кокчетавской возвышенности (Северный Казахстан) // *материалы к распространению птиц на Урале, в Приуралье и Западной Сибири*. Екатеринбург: 34-42
5. Ерохов С.Н., Березовиков Н.Н. 2009. Материалы к орнитофауне озёрной степи и лесостепи Кустанайской области. Часть 1 // *Рус. орнитол. журн.* **18** (516): 1715-1742.
6. Ерохов С.Н., Березовиков Н.Н. 2009. Материалы к орнитофауне озёрной степи и лесостепи Кустанайской области. Часть 2 // *Рус. орнитол. журн.* **18** (517): 1751-1780.
7. www.birds.kz